

„Elvesztettem magam”¹

Kosztolányi Dezső *Lidérce* mint fantasztikus elbeszélés

Kosztolányi tízes évekbeli prózáját a fantasztikum iránti fogékonyság jellemzi. A halál, a rejtély, a „furcsa jelenségek” érdeklődésének középpontjában állnak. Ez az orientáció az irracionális iránti vonzalmának megnövekedését eredményezi a novelláiban. Ezen időszak elbeszélései sejtelmek, nem egyszer a „fantasztikum fellegvárát ostromolják”.² Kiss Ferenc szerint „[e]zekben a novellákban, minden, ami fontos, a józanság szintjei felett, az abnormalitás közelében vagy annak övezetein belül zajlik.”³ Bori Imre nem véletlenül nevezi korai novelláinak hőseit a „lét patológikus virágainak”⁴, mivel a szereplőket kényszerképzetek gyötrik, viselkedésük illogikus, a történet sokszor irreális. Írásainak egyes elemei ronkíthatóak fantasztikus szerzőkkel, ideges borzongásai, sötét félelmei E. A. Poe és E. T. A. Hoffmann felé mutatnak, a beteges rögeszmék, a patológikus betegségek az idegorvos-novellista Csáth Géza írásait juttatják eszünkbe. Doppelgängerok, rémálmok, szellemek tűnnek fel novelláiban. Szegedy-Maszák Mihály megjegyzi monográfiájában: „Kosztolányi aligha ismerhette azokat a kísértethistóriákat, amelyeket Henry James 1868 és 1909 között írt, ám ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy némi párhuzamot vonjunk az amerikai születésű szerzőnek és Csáthnak, illetve Kosztolányinak a művészete között. A halottak

és az álom szerepeltetése mindhármuknál összefüggésbe hozható a lélektan korabeli megújulásával, melynek Freud előtti egyik kezdeményezője Henry James bátyja, William volt.”⁵

Kosztolányi szerint a modern természettudományok a külvilág rejtélyeire minden választ megadtak. Aki különösre, megmagyarázhatatlanra vágyik, annak magában kell keresni azt, ezért a fantasztikus jelenségeket a lélektan tudománya felől közelíti meg. Ez nem csoda, hisz az 1910-es és 20-as években a pszichologizmus reneszánsza tapasztalható, és sorra születnek a lélektani megfontolások alapján motivált fantasztikus elbeszélések. A lélekelemzés fejlődésének köszönhetően eltűnnek a tizenkilencedik századi hátborzongató novellák, ahol a magnetizmus és a tudományos tapasztalatok pontos levezetésével próbálták hihetővé tenni a hihetlent, és helyébe az emberben megbúvó félelmek kerülnek. „A külső világ, az tiszta. De a belső világunk még ma is tele van rejtélyekkel.”⁶ – állítja Kosztolányi. Az ember boldogtalan, nem tudja, mi van benn, higgyn, mit valljon, ezért saját magába fordul, csak hogy saját maga is rejtély.

A fantasztikum szempontjából Kosztolányi életművének egyik legjellegzetesebb darabja a *Lidérc* című novella, amelynek létezik egy korábbi változata is *Az ismeretlen* címmel.⁷ A történetet egy visszaemlékező,

egy-egy szám első személyű narrátor meséli el. A visszaemlékezés irracionális tapasztalatokról szól. A történetben nem derül fény a „furcsa események” pontos idejére és helyére. A főhős az éjszaka közepén az utcán barangol, miközben leküzdhetetlen félelmet érez. Összetalálkozik egy dárídózó munkásokból álló csoporttal, akiktől szökni próbál, de nem sikerül neki, megmagyarázhatatlan módon újra felbukkannak előtte. Beszélgetésbe elegendnek, de az elbeszélő nem emlékszik rájuk, soha nem látta őket. Ők föllevenítik közös „hihetetlen élményeiket”. A fordulópont itt következik be a történetben, mivel ő is elkezd emlékezni arra az életre, amivel az idegenek szembesítik. Elmenekül a vendéglőből, s újra kételkedni kezd a munkások „meséjében”. A megzavarodott főhős a történet végén hazasiet, de a szülei sem ismerik fel. Újra az utcán találja magát, s végül egy kirakat üvegében rémülten veszi észre, hogy egy ismeretlen alak néz rá vissza.

Az elbeszélés kritikai recepciója viszonylag gazdag, és különböző értelmezési lehetőségeket foglal magába. A legtöbben a doppelgängerre, a bennünk élő gonosz másik énünkre hívják fel a figyelmet a novella kapcsán. Szegedy-Maszák Mihály a hasonmás témájának példáját látja benne. Szerinte a főhős története az éntudat elvesztését jelképezi. Erős Ferenc a Kosztolányi-novellával foglalkozó tanulmányában⁸ szintén a hasonmás problematikáját boncolgatja, erősen támaszkodva Sigmund Freud *A kísérteties (Das Unheimliche)*⁹ című munkájára. Az egymásra rétegződő, egymásnak ellentmondó vagy egymást kihívó önarcképek sorát emeli ki, ami a főhős hasonmással való teljes azonosuláshoz vezet. Arany Zsuzsanna tanulmányában¹⁰ a főhőst afféle Fatia Negraként aposztrofálja, akiről „érdekes” dolgok derülnek ki. Arany szerint egy átváltozás vagy annak illúziója játszódik le az olvasó szemei előtt, mert a novella egészén végighúzdik az irracionális történet álom voltának lehetősége. Bodnár György¹¹ a tudathasadás példájaként értelmezi a szöveget. Az elveszettség tragikumának, „lélektani lejegyzésének” nevezi Kosztolányi novelláját, ahol a magányos, a világból kirekesztett ember érzéseivel szembesülhet a befogadó. Bodnár György és Arany Zsuzsanna Babits *Gólyakalifa* című kisregényének előképét látják a *Lidérc*-ben, amit a főhős elveszettségének érzésével magyaráznak. Bengi László¹² osztja Arany és Erős Ferenc azon észrevételét, hogy a novella végig fenntartja az álom és ébrenlét (valóság?) háttérhelyzetének eldönthetlenségét. Az ő megközelítésében a szöveg központi témája az identitás alakulása, majd teljes felbomlása. Thomka Beáta tanulmánykötetében¹³ álomnovellaként értelmezi az elbeszélést, ahol a főszereplő magányos lélekalapotával szorosan összefüggő álomként definiálja a cselekményt. Szerinte az önelvesztés rajzolódik ki a történetben, mégpedig álomképek formájában. A rövid áttekintésből ki-

tűnik, több fogalommal és értelmezéssel is találkozhatunk: álomnovella, alakmástörténet.

Elemzésemben Todorov és Traill fantasztikum-elméletére támaszkodva azt kívánom bizonyítani, hogy a *Lidérc* című novella a todorovi *tiszta fantasztikum*, illetve a Traill-féle *nem egyértelmű módusz* kategóriájába sorolható.

Látomás, lidércnyomás, álomnovella: A történet kezdete egy szürrealisztikus álomra hasonlít. A főszereplő cipője semmiféle zajt nem ver az utca kövein. Egyedül van, eléri a négyemeletes házak tetejét, képes benézni a felsőemeleti ablakokon is. Egyrészt kijelenti, hogy sokszor gondolt úgy az elmesélendő történetre, mint egy rossz álomra, másrészt valóságosságát is elensúlyozza: „Sokszor gondoltam, hogy mindez csak álom. Most, hogy megtörtént, csak a félelmet érzem, mely minden porcikám megfagyaszítja...”¹⁴ A határozószó (most) és a múlt idő használata (megtörtént) nyomasztólag hat az olvasóra, mert a narráció így azt sugallja, hogy az átélt és elmesélt történet valójában megtörtént. A főhős a félelmét egy alvó ember félelméhez hasonlítja, aki nagyon szeretne felébredni ebből a rémálomból. Ez az összehasonlítás viszont úgy is értelmezhető, hogy a főhős alvóként látja magát az álmában, ahol éppen felébredt. Valószínűleg ebből a mondatból indult ki Thomka Beáta megállapítása, amikor így fogalmazott: „[a] történetnek egyetlen szintje van, a térben és időben is koherensnek mutatkozó álom. A »gyötrő, éjféle álomra« utaló bevezető sorok látszólag külső nézőpontú kijelentések, amelyek valójában maguk is a hallucináló álom részét alkotják. Álom az álomban, hisz az elbeszélő-szereplő »mint egy álomalakot« éli át saját magát és jelenlétét egy olyan helyzetsorban, mely »az alvó félelmét« és rettenetét váltja ki.”¹⁵ Az elbeszélő többször álombeli figuraként jellemzi (álomalak, alvó) magát. Amikor a munkásoktól szeretne menekülni a fogadóba, akkor ez a gondolat fut át az agyán: „Olyan jó lett volna most aludni a föld alatt, névtelenül, mélyen-mélyen a föld alatt.”¹⁶ Kiss Ferenc felhívja a figyelmet arra az eldönthetetlen kérdésre, hogy a főhős álmából ébredve vagy álomban éli-e át a hihetetlen eseményeket. Arany Zsuzsanna is megjegyzi: azzal, hogy a főhős magát álomalaknak nevezi egy gyötrő álomban, a befogadónál azt éri el, hogy annak mindvégig muszáj hezitálnia a valóság és az álom tartománya között. A fantasztikus történet álom voltának lehetősége mindvégig nyitott marad. Az elbeszélés utolsó mondata is sokatmondó az álomszerű olvasat szempontjából. „Az arc tovább is mozdulatlanul feküdt benne, mint üvegekoporsóban a halott, és az álom nem akart véget érni.”¹⁷ Bodnár György szerint egy tudatosan talányos mondat zárja Kosztolányi a novellát, amelyben az elbeszélő az el-

mondottakat álomként (is) minősítheti, ugyanakkor megállapítja, hogy e végszó mégsem ad egyértelmű racionális magyarázatot, s nem tudjuk meg, mi az igazság. Az utolsó mondat jelentheti azt is, hogy a mozdulatlan arc az alvó, akinek az álma, amiben maga is szerepel, „nem akar véget érni”.

Az álommal összekapcsolható a sorsformálás motívuma. Erre Erős Ferenc hívja fel a figyelmet: „[a] Kosztolányi-novella néhány lapján egy elmaradt sorslehetőség, egy »ismeretlen élet« bontakozik ki a hős emlékeiben (álmaiban?), annak minden izgalmával, a részeg éjszakákkal, a csengős szánokkal, a nagy lovaglásokkal, s az »almazöld szemű Maricával«, s minden, a munkások által neki felrótt bűnnel együtt.”¹⁸ Az elbeszélő álma így sorsformáló lázadásként is értelmezhető. A főhős harcol kijelölt, szürke élete ellen. Freud¹⁹ állapította meg az alvásról, hogy álmában az ember tudatalattija legyőzi a valóságot, vagy a valóság lesz olyan elviselhetetlen, hogy az illető a tudattalanba menekül. Ez a tudattalan lehet akár a „másik élet lehetőség” is, ha valós élete elviselhetetlen az illető számára.

Thomka ezt az elviselhetetlenséget a főhős magányosságában látja. Nincs senki, aki az elbeszélőt ismerne, barátjává fogadná. Ezért mondhatja megrendülve a munkások rémmeséjének meghallgatása után: „Emberek közé vágyódtam, kiket ismerek, s akik ismernek, hogy bekapaszkodjak életükbe, az életembe, közös emlékeinkbe.”²⁰ Thomka szerint Kosztolányi az álom segítségével a tudattartalmakat (magányosság, idegenység, dezillúzió) fejezi ki. Az értelmező felfigyelt arra is, hogy a tükörmotívum a novellában a „személyiség felbomlása, az önelvesztés [...] képileg és cselekményesen megérzékített folyamat[a].”²¹ Thomka a záró tükörmotívumot jelképként értelmezi, Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe*vel hozva összefüggésbe. A képbe szúrt késtől maga a főhős pusztul el. Csakhogy míg Wilde művében a megsemmisülés a valóságban, addig Kosztolányi művében az álomban történik meg.

Traill tipológiáján belül akkor sorolható egy mű a *nem egyértelmű módus*ba, amennyiben a természetfölöttire nincs egyértelmű válasz. Amikor az egész irracionális a „mintha” vagy a „lehet” szavakra épül. Ha a történet álom volta bebizonyosodna, akkor a novella a megmagyarázott módusba kerülne, mivel a természetfölötti események (a lengyel munkások által felelevenített idegen élet, szülei nem ismerik fel, az idegen arc az üzlet kirakatában) lelepleződnenek. De nincs utalás arra nézve, hogy a főhős felébredne az álmából. Amennyiben visszaemlékszik a múltra, az elmesélt történet álom volta akkor sem biztos.

Tudathasadás, kettős én, alakmástörténet: Ennél az értelmezési lehetőségénél érdemes megállnunk *Az ismeretlen* című változatnál. Ebben a változatban

a furcsa események már rég megtörténtek a főhőssel. Ráadásul súlyos betegségből épül fel, amikor a hihetetlen történet lejátsszódik. „Abban az időben történt ez, amikor súlyos betegségből föllábadva csavarogtam ide-oda...”²² Nem tudjuk meg, miféle betegségen esett át a főhős, hogy az okozott-e valamiféle károsodást a tudatában. A befogadó gyanakodhat arra is, hogy esetleg valamilyen neurotikus betegségben szenved a főhős, és amit mond, az hallucináció csupán. Erről a betegségről nem történik említés a *Lidérc* című változatban.

Kosztolányit nagyon érdekelte a doppelgänger és a tudathasadás témája. A *Pesti Hírlap Vasárnapjában* elmélkedik is róla, és több olyan fantasztikus művet megemlít, ahol a kettős én problematikája megjelenik. „A pszichoanalízis sokat foglalkozott a témával [a kettős én] és annak erotikus magyarázatot adott. Hogy a magyarázat helyes-e, vagy sem, ma még nem tudjuk és a második én kérdése ma is a lélek számos megmagyarázhatatlan rejtelve közé tartozik.”²³ Ráadásul sok kortársa és későbbi irodalomtörténészek is felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy Kosztolányinak magának is „kettős arculata” volt. Németh Andor Kosztolányi halálakor írott nekrológiájában²⁴ utal arra a tényre, hogy Kosztolányi egyes műveiben (ő elsősorban az Esti-novellákra gondolt) a saját lelkében lakozó rossz, gonosz erőket azzal csitította, hogy terápiás jelleggel kiírta magából őket.

A kettős én megjelenéséhez kapcsolódik az elfojtás problémája. Amennyiben valamit próbálunk magunkba fojtani (esetünkben a főhős az idegenségét, elhibázott életét), akkor az fokozza a negatív energiákat, és egy fantáziavilágot hozhat létre, amiben az én kivetkőzik önmagából, és egy ismeretlen, félelmetes oldala nyilatkozhat meg. Arany Zsuzsanna szerint nem véletlen, hogy az elfojtások társadalmában, a viktoriánus Angliában virágoznak a horror klasszikusok, ahol a szereplők kettős énje rémiszti a lakosságot.²⁵

A *Lidérc* fiatalembere az elhagyott utcán furcsa látványt nyújt. Bengi László hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy a cipő zajának eltűnése, és a főhős álomalként való leírása mintegy előrevetíti az elkövetkező történet furcsaságait. Az értelmező megjegyzi, hogy „[a] fizikai világ (észlelésének) megszokott törvényei fölfüggesztődni látszanak, amikor a járás tevékenysége elválik a várakozások szerint általa keltett hanghatásoktól. Az utóbbi elmaradása – a némafilmekre emlékeztetve – sajátos billegést jelez reális és irreális között. Ezt éppúgy megerősítik a mindenkítől elhagyatottság helyzetének és a bandukoltam igények mesei allúziói, mint az én-elbeszélő [...] álomalként való (ön)identifikációja.”²⁶

A főszereplő az éjszaka közepén megpillant az úton egy dáridóból távozó csoportot. A részeg munkások leírása kísértettörténetek szellemképeit idézi meg.

Kosztolányi olyan igéket és szókapcsolatokat használ („megrettentem”, „a hurok szorul”, „üldözött a kétségbeesés”, „nem is mertem kiszállni”), amivel az olvasóban felébreszti a félelmet. Az elbeszélő kocsin menekül el a furcsa társaságtól, és egy külvárosi vendéglőben talál menedéket. A fantasztikus elbeszélésekben a szereplők az irracionális eseményeket sokszor régi kocsmákban, vendéglőkben élik át. A külvárosi vendéglők az angol gótikus regények hagyományos kellékei, ahol a titokzatos jelenségek megtörténnek (Charles Dickens regényeiben találunk erre példákat,²⁷ de hivatkozhatunk magyar szerző, Szilágyi Géza *Éjjel a fogadóban*²⁸ című elbeszélésére is). A történet első irracionális eseménye itt következik be. A főhős a vendéglőben megpillantja a részeg társaságot, amelytől már, azt gondolta, sikerült elmenekülnie. A lengyelek hirtelen megjelenése ellentmond a fizika és a józan ész törvényeinek. A narrátorunk kocsin vágat a külvárosba, a furcsa társaság nem száll kocsiba (erre nincs semmi utalás), mégis képesek hirtelen felbukkanni. Milyen módon tudtak olyan gyorsan odaérni a vendéglőbe? Az oksági-időbeli láncon hiány keletkezik, az eddig egybefüggőnek, koherensnek hitt valóság kezd megrepedezni ezen a ponton. Sem a befogadó, sem a főhős nem tudja megérteni az időbeli torzulást. A különös társaság őt kémleli. A főhős egyre kényelmetlenebbül érzi magát. Meg van győződve arról, hogy az utcai találkozás előtt sohasem látta a munkásokat. A pincértől is megkérdezi, nem ismeri-e ezeket a figurákat. A pincér nemleges választ ad. Így nem csak a főszereplő, hanem egy másik személy is látja a munkásokat. Ez fontos mozzanat, mert a főhős azt hiszi, hogy nincs egyedül, aki ezt a részeg társaságot látja (persze, amennyiben a történet csak álom, akkor a pincér a képzelet szüleménye, ugyanúgy, ahogy akkor is, ha főhősünk lelki beteg és csak hallucinál). Az elbeszélő menekülni próbál a vendéglőből, de a társaság elállja az ajtót. Nem tud elszökni. Bodnár György azt állítja, a novella a lengyelek provokációjával billen át a reálisból az irreálisba, és mond búcsút a realista síknak. Itt kezdődik el a természetfölötti események sorozata. Bodnárral csak részben értek egyet, mivel a lengyelek hirtelen megjelenése sem magyarázható a józan ész, a fizika törvényeivel, tehát az irreálisba való átcsúszás már a kocsmái jelenet elején elkezdődik.

A novella középső részében a munkások kellemetlen gyözködése fokozatosan felőrli az elbeszélő ellenállását. Saját önazonossága megkérdőjeleződik. „Egy idegen élet árnya húzódott végig lelkemen. Tapintottam a homlokomat. Éreztem a rácsapzó haját, az én hajamat. Beszéltem, és hallottam hangomat. Mégis mintha megsemmisültem volna.”²⁹ A narrációban felfigyelhetünk a személyes névmások és a birtokos jelzős szerkezetek többszöri ismétlődésére („az én hajamat”, „fejemhez kaptam”, „hallottam a hangomat”),

amivel a főhős saját identitását próbálja bizonyítani. A lengyelek kérdések özönét zúdítják a főhősre, de ő semmire sem emlékszik, így nem tud nekik válaszolni. Az elbeszélő epizodikus emlékezete teljesen üres, a munkások által említett egyetlen emléknymot (engrammát) sem tartalmaz.³⁰ A főhős minden kérdésre nemmel válaszol. „A többször ismételt nem üressé lesz, és nem az ellenállás (ön)megerősítő fokozása. Legföljebb drámai értelemben fokozás, amelyben kontrasztot teremtve előkészíti a fordulópontot, az identitásvesztés eseményét, amely paradox módon épp az emlékezés révén következik be – a főhős hirtelen emlékezni kezd arra, ami nem is ő volt, emlékezni kezd arra a történetre, amelyről elhitették vele, hogy az ő korábbi élete.”³¹ Amikor földadja a szembeszegülést, és az idegen életet sajátjaként kezdi elfogadni, a társaság „röhej sortüzével” fogadja. Bengi László megfigyelése szerint „[t]úl azon, hogy ez a sortűz a kivégzés jelenetét idézheti föl, egy élet elvételét s ebben az értelemben az identitás kioltását, az éljénzés nem föltétlen a visszatalált vagy újra megtalált ismerős köszöntése, hanem egy céltalan és megalázó vicc sikerének mámore is lehet.”³² Az elbeszélő előtt megleve nedik addig ismeretlen élete: „Láttam a tájat, hol jártam, talán álmomban, de igazán, határozottan emlékeztem rá, különösen a kövér, sárga tökvirágokra. Ez egyszer csakugyan megtörtént. Mintha derengeni kezdett volna, már nem voltak idegenek a részeg álomalakok sem.”³³ Erős Ferenc ehhez az emlékezéshez az ismétlődés motívumát kapcsolja, amely Freud szerint szintén az én-kettőzéshez, az én-hasadáshoz vezet.³⁴ A Kosztolányi-novellában a visszaemlékezés jelzi ezt az ismétlődést, aminek köszönhetően a főhős magában kezd kételkedni, és kezdi elhinni, hogy létezik egy másik énje. A narrátor megismerkedik saját múltjával, démonaival. Mintha saját énjének gonosz változatát kellene elfogadnia. Arany Zsuzsanna ezért is nevezi ezt az „új énjét” afféle Fatia Negrának. Aki nappal hétköznapi polgár, de éjszaka fekete paripákon lovagol, tüzes szeretője van, lop, verekszik és részegkedik. Mintha a főszereplő árnyék-énje bontakozna ki a lengyel munkások elbeszéléséből.

A főhős végül elmenekül a kocsmából. A narrátor önazonossága azért ingatható meg, mert nincs senki, aki ott állna mellette és biztosítaná, hogy ez csak valami tréfa, és segítene az egészet megcáfolni. Az elbeszélés e fokán a fizikai törvényszerűségek erősen károsultak. A hézagos kauzalitás olyan feszültséget teremt, ami a todorovi értelemben vett fantasztikus hatást erősíti: elbizonytalanítja és habozásra készíti a befogadót a történetekkel kapcsolatban.

Az önazonosság felbomlását lelki betegség is okozhatja. Freud állapította meg a neurotikus betegekről, hogy azok egy képzeletvilágot hoznak létre, amelybe belemenekülnek vagy belesodródhatnak. A sikerdús

ember megvalósítja vágyfantáziáit, akik viszont erre nem képesek (saját gyengeségük vagy a külvilág miatt), azok elfordulnak a realitástól, képzeletvilágba menekülnek, amely tünetekké formálódhat, akár hallucináció, képzelgések vagy lidérces álmok formájában.³⁵ Ha a narrátor valójában lelki beteg, akkor narrációja hallucináció vagy képzelgés, beleértve a különféle irracionális eseményeket is. A befogadónál azért jelenik meg a bizonytalanság az irreális dolgokat illetően, mert a főszereplő nem feltétlen mondhat igazat. Narrációja félrevezető is lehet, mert hallucinációiból egy saját maga kreálta világot hoz létre, aminek maga is foglya. Főhősünkről nem lehet egyértelműen bizonyítani, hogy valamilyen lelki betegségben szenvedne, de a lehetősége sem zárható ki biztosan (gondoljunk az események előtti betegségére!).

A novella utolsó részében a főhős a kocsmából hazasiet. Szüksége van szüleine, akik segítenek önazonossága visszanyerésében. Az egész történetben a főhős számára az a legfrusztrálóbb, hogy „[n]incsenek ott azok, akik barátként és ismerősként megerősítenék a főhős önmagába vetett hitét, megőrizhetnék akár maga előtt is hitelét, végső soron [...] az önazonosság zálogát jelenthetnék számára.”³⁶ Hajnalban ér haza. A hajnal kronotoposza rejtélyes időpont, Kosztolányi „határozatlan félórának” nevezi, „amikor az ég habozik, hogy megvirrad-e vagy sötét marad”. Az időbeli mozzanat leírása különböző jelölő feltételeket teremt meg. A hajnal meghozhatja a nyugalmat (szülei felismerik, újra helyreáll a világ rendje). Ha a főhős valamilyen lelki betegségben szenved, akkor kizárható a gondolatai, mire megvirrad, vagy tovább folytatódik a rémálom (minden sötét marad). Megfigyelhető, a hajnal epikai funkciója nem merül ki az idő szerepkörében, hanem egzisztenciális jelentéstöbblet-potenciált is magában hordoz. „A hajnal [...] egy határhelyzet, egy átmeneti időszak. Az éjszaka és a reggel között, sötétség és világosság között. Valami véget ér, és valami kezdődik.”³⁷ Kosztolányi novellájában a hajnali „hazatérés” töréspontot jelent, a rémület betetőzését, az önelvesztés idejét.

Othonában a főhős reggelizés közben találkozik a „szüleivel”. Bengi szerint „[a] szülőkkel való találkozás – a család intim terének megjelenése – az események realitásjellegét erősíti...”³⁸ Meglátásom szerint a családi tér homályossága („A szoba sötét volt a ködtől”³⁹) az irrealitást erősíti, mintha a szülők is a képzelet játékaik lennének, akiket a főhős elképzelt, de valójában nincsenek a szobában. A szülők nem ismerik meg fiukat. „Anyám csodálkozó szemekkel nézett rám. Aztán ezt mondta: – Kit keres? Apám fölkelt az asztaltól, letette szájából a szivart. Zavartan tekintett rám: – Bocsánat, kérem, de egy idegen lakásba... Talán téved... Nem értem, hogy a cselédek... S anyám, mikor kifelé indultam, alig hallhatóan suttopta: – Kü-

lönös.”⁴⁰ A találkozáskor jelentős szerepe van a csendnek. „A fantasztikus elbeszélésben [...] a csend háttorzongató tereket tölt ki, s ezáltal éppen a ki nem mondott válik benne nélkülözhetetlenné...”⁴¹ A beszélgetés töredezett, hiányosak a mondatok, amelyek magukba foglalják a logika rendjének a felborítását. A főhősnek és a befogadónak már sokadszorra kell szembesülnie az irracionálissal, érzékelnie kell a valóság és a fantasztikum ellentmondásosságát.

A főhős megsemmisülve hagyja el a házat. Nem akarja feladni önazonosságát: „Átkotortam zsebeim. Megtaláltam arcképes igazolványomat. Ez én vagyok. Ott voltak leveleim is, melyek címemre érkeztek, okmányaim, vasúti jegyeim. Nekem azonban döntő bizonyíték kellett.”⁴² Belepillant egy üzlet kirakatának tüköruvegébe, és a borzalom lesz rajta úrrá. Akit meglát a tükörben, az egy ismeretlen ember. „Kusza, dúlt arc meredt rám, az idegen, kivel még sohasem találkoztam, egy közömbös, fáradt alak, lebegve a semmiségben. Egy ember, ki elszakadt mindentől.”⁴³ A tükörben éppen azt látja meg, ami paradox módon a valóságban láthatatlan. Az önelvesztés láthatóvá, tapasztalhatóvá válik.

A tükör és a látás problematikája több esetben viszaköszön az elbeszélés ideje alatt. A történet elején az utcán sötét van, a kocsmában is homály uralkodik, ráadásul a szülei lakásában is csak egy gyertya világítja meg a sötét, ködös szobát. A kocsmai találkozás alkalmával is felbukkan a tükör-motívum, mikor a főhős a lengyelek szemeiben saját arcának tükröződését látja meg. Amikor a főszereplő önmagával néz szembe, és a tükörben valaki mást lát meg, a személyisége eltűnik. A szó hangos kimondásával („az idegen”) az azonosság elvesztése betetőződik. A szókimondással a saját szubjektumát veszíti el (a szó megpecsételi a lehetetlent).

A novella zárlata nyitott marad. „Az arc tovább is mozdulatlanul feküdt benne, mint üvegekoporsóban a halott, és az álom nem akart véget érni.”⁴⁴ Az én elvesztése, tudathasadás csak akkor következhet be, ha főhősünk elmeállapotával nincs minden rendben. Viszont Kosztolányi novellájában még a todorovi paranoiikus diszkurzusról sem beszélhetünk, mivel főhősünk mindvégig képes az irracionális eseményeket megkülönböztetni a valóságtól. Nem állítható, hogy narrátorunk lelki beteg, mivel a skizofrén „által létrehozott/elképzelt világelemek közt létezik kauzalitás, léteznek [...] egymásra következtetések, idő- és térbeli megfelelések...”⁴⁵ A történetünkben pedig épp ez hiányzik.

Kosztolányi művében Henry James kisregényéhez (*A csavar fordul egyet*) hasonló esettel találkozunk, ahol a főszereplő elbeszéléséből nem dönthető el, hogy igazság-e, amit elmond (valóban szellemek vannak-e a kastélyban), vagy csak egy lelkileg beteg nevelőnő

képzeléseiről van-e szó.⁴⁶ A *Lidérc* rokonságot mutat Maupassant fantasztikus elbeszéléseivel is, ahol a szereplők több ízben elvesztik tájékozódásukat a realitásban a lelki betegségük miatt, vagy az irracionális események a megőrülésükhöz vezetnek. Kosztolányi hősről nem lehet biztosan megállapítani, hogy lelki beteg-e, de óvatosan kell hozzá viszonyulnunk, mert okkal feltételezhető az ellenkezője is. Mivel a novella narrátora maga a főhős, az olvasó a mű végéig kételkedik a narrátor szavahihetőségében, és hezitál a természetes és a természetfölötti magyarázat között. Todorov szerint, ha nem mondják meg a befogadónak, hogy a narrátor hazudik, de ennek a lehetősége fennáll, mert a narrátor maga a főhős, akkor ez az olvasóra sokkolóan hathat, és felébredhet benne a habozás.⁴⁷ (Tegyük hozzá, fel is ébred.)

Irracionalitás, fantasztikum: A novella harmadik értelmezési lehetősége az álmodat és a tudathasadást kizárva a fantasztikus események bekövetkezése lehet. Olyan irracionális dolgok történnek a novella valós világában, amelyekre nincs ésszerű magyarázat, és nem lehet a fizikai világ szokott törvényeivel magyarázni. A realitásjelleg elvárása nem tartható fenn, ha valaki úgy képes járni az utcán, hogy az semmi hanghatással nem jár, vagy képes arra, hogy többemeletes ház ablakán bekukucskáljon és elérje a ház kőcirádáját.⁴⁸ Teljesen irreális, hogy olyan emberek ismernek meg, akiket soha nem láttam. És sokkolóan hat, ha a szüleim azt hiszik rólam, egy idegen lépett a lakásukba. Nincs természetes magyarázat arra sem, ha egy idegen arcot és testet látok a magamé helyett a tükörben. Todorov szerint „[e]gy olyan világban, mely nagyon is a miénk, amelyet ismerünk, melyben sem ördögök, sem szilfidek, sem vámpírok nem léteznek, bekövetkezik egy olyan esemény, melyet nem tudunk megmagyarázni e jól ismert világ törvényeivel. Az esemény észlelőjének két lehetséges megoldás közül kell választania. Vagy az érzékek csalódásáról van szó. A képzelet munkájáról, s ekkor a világ törvényei fennmaradhatnak a jelenlegi formájukban – vagy az esemény valóban végbement, a valóság része, ám ez esetben ezt a valóságot számunkra [és a főhős számára] ismeretlen törvények szabályozzák.”⁴⁹ A Kosztolányi-novella esetében az egész történet vagy álmom, vagy a pusztá képzelet terméke. Vagy tényleg a valóság szemtanúi vagyunk főhősünkkel együtt, ahol a lengyelek felismerik, a szülei idegenként kezelik, és a tükörben más valaki néz rá vissza.

A novella sajátos billegést engedélyez a három értelmezés között. Az elbeszélés zárásával sem kap a befogadó megnyugtató választ az irracionális esemé-

nyekre. Az olvasó a mű végéig hezitál a természetfölötti és a természetes magyarázatok között. Ez a hezitálás jellemzi a tiszta fantasztikus szövegeket, „igényt tartanak rá, hogy készpénznek vegyük őket, de egyzersmind megkövetelik, hogy kételkedjünk hitelességükben, amit pedig a szövegek állítanak be úgy, mint igazságot (a maguk igazságát).”⁵⁰ Az elbeszélő-főhős nem megbízható a történetben, ami a *nem egyértelmű módusz* jellemző vonása. Kosztolányi novellája a todorovi tiszta fantasztikum terméke, a trailli nem egyértelmű módusz tökéletes példája. A novella lapjain végighúzódik a kétértelműség, végig ott motoszkál az olvasóban a kérdés: álom ez, vagy egy beteg ember lidércnyomásos képzelgése, vagy valóban megtörténtek az irracionális események? A természetes és a természetfölötti magyarázat lehetőségei is nyitva maradnak, a novellában megtörténtekekre nem lehet biztosan logikus magyarázatot adni, illetve az ésszerű magyarázatok nehézségekbe ütköznek. „Vannak szövegek melyek a kétértelműséget, az »odaát« érzetét mindvégig fenntartják. Amikor becsukjuk a könyvet, akkor is megmarad a kétértelműség.”⁵¹ Kosztolányi elemzett novellája is közéjük tartozik. ■ ■ ■

Rigó Gyula (1984, Királyhelmece): a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének doktorandusza. Kutatási területe Kosztolányi novellisztikájának és a fantasztikumnak a kapcsolata.

- 1 Előadésként elhangzott 2012 novemberében Budapesten, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének *Magyar novella* című konferenciáján.
- 2 Bori Imre: *Kosztolányi Dezső*. Forum, Újvidék, 1986, 63. (A gondolat Szegzárdy-Csengery Józseftől származik.)
- 3 Kiss Ferenc: *Esti Kornél évei*. In uő: *Kosztolányi-tanulmányok*. Felsőmagyarország, Miskolc, 1998, 78.
- 4 Bori Imre: *Kosztolányi Dezső*. 32.
- 5 Szegedy-Maszák Mihály: *Életművek kölcsönhatása: Kosztolányi és Csáth Géza*. In uő: *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony, 2010, 102.
- 6 Kosztolányi Dezső: *Előszó*. In Bálint Aladár (szerk.): *Éjfél. Magyar írók misztikus novellái*. Kner Izidor Kiadása, Gyoma, 1917/1992, 5.
- 7 A két említett szövegváltozat első megjelenési helye: Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. Pesti Hírlap, 1923. dec. 25. 6–7. és Kosztolányi Dezső: *Az ismeretlen*. In *Bolondok. Novellák*. Athenaeum, Budapest, [1911], 76–82. Munkámban a *Lidérc* című változatot használom, de az eltéréseknél reflektálok *Az ismeretlen* című szövegre, mert ez megváltoztatja az értelmezést.
- 8 Erős Ferenc: „Kísérteties” találkozás az alter-egóval (online, letöltés ideje: 2012. 5. 2.), <http://cut.pte.hu/muveszterrapia/dowland/eros/kisereteties-talalkozasok-azalter-egoval.rtf>
- 9 Lásd még Sigmund Freud: *A kísérteties*. In Bókay Antal – Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum Kiadó, Budapest, 1998, 65–82.
- 10 Arany Zsuzsanna: *Fény és árnyék. A kettős én és a Gonosz kérdésének megjelenése Kosztolányi néhány művében*. (online, letöltés ideje: 2012. 4. 23.) <http://www.kosztolanyioldal.hu/sites/default/files/prae-kd-arany.pdf>.
- 11 Bodnár György: *A lélektani ábrázolástól a létrejöttig*. In Hóza Éva – Arany Zsuzsanna – Kiss Gusztáv (szerk.): *Az emlékezés elevensége*. Városi Könyvtár, Szabadka, 2007.
- 12 Bengi László: *Nyelv és közösség, irodalom és identitás. Kosztolányi Dezső identitásfelfogása kapcsán*. (online, letöltés ideje: 2012. 6. 18.) <http://www.kortaronline.hu/2012/03/nyelv-es-kozosseg-irodalom-es-identitas/8509>
- 13 Thomka Beáta: *A szimbolista elbeszélőszervezet és a Kosztolányi-rövidtörténet formajegyei*. In uő: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Forum, Újvidék, 1986, 95–97.
- 14 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. In *Kosztolányi Dezső összes novellái I.* (szerk. Réz Pál), Osiris, Budapest, 2007, 248.
- 15 Thomka Beáta: *A szimbolista elbeszélőszervezet és a Kosztolányi-rövidtörténet formajegyei*. 95.
- 16 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 250.
- 17 Uo.
- 18 Erős Ferenc: „Kísérteties” találkozás az alter-egóval.
- 19 „Az alvás állapota megszünteti a reális külvilággal való kapcsolatainkat, miáltal előáll a pszichózis kibontakozásának feltétele. A pszichózisban azonban a realitástól való elfordulás két úton jöhet létre, vagy az elfojtott tudattalan lesz olyan erős, hogy legyőzi a valósággal közvetlen kapcsolatot fenntartó tudatot, vagy a valóság válik olyan elviselhetetlenné, hogy a fenyegetett én elkeseredett lázadásában a tudattalan ösztönök karjaiba veti magát.” Sigmund Freud: *A lélekelemzés legújabb eredményei. Az álomtan revíziója*. In uő: *Pszichoanalízis*. Kriterion, Bukarest, 1977, 116.
- 20 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 251–252.
- 21 Thomka Beáta: *A szimbolista elbeszélőszervezet és a Kosztolányi-rövidtörténet formajegyei*. 96.
- 22 Kosztolányi Dezső: *Az ismeretlen*. In *Kosztolányi Dezső elbeszélései*. Magyar Helikon, Budapest, 1965, 181.
- 23 [szerző nélkül] [=Kosztolányi Dezső:] *A második én az életben és az irodalomban*. In Pesti Hírlap Vasárnapja, 1930. május 4., 1.
- 24 Németh Andor: *Kosztolányi Dezsőről* (nekrológ), In *Szép Szó*, III. kötet, 2. füzet, 1934/november, 111–114.
- 25 Arany Zsuzsanna: *Fény és árnyék. A kettős én és a Gonosz kérdésének megjelenése Kosztolányi néhány művében*.
- 26 Bengi László: *Nyelv és közösség, irodalom és identitás. Kosztolányi Dezső identitásfelfogása kapcsán*.
- 27 Lásd még Nancy H. Traillóvá: *Možně světy fantastiky. Vznik paranormální fikce*. (ford. Lubomír Doležel) Academia, Praha, 2011, 71–72.
- 28 Szilágyi Géza: *Éjjel a fogadóban*. In Bálint Aladár (szerk.): *Éjfél. Magyar írók misztikus novellái*. 125–137.
- 29 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 249–250.
- 30 Az emlékezés tudatos és öntudatlan formájának megkülönböztetése az irodalomtudományban is ismeretes. Az individuális emlékezet mechanizmusának differenciálásakor a kísérleti pszichológia nyomán epizodikus és szemantikus emlékezetéről beszél. Az epizodikus emlékezet részei azok az emlékművek (engrammák), melyekre az egyén élete során szert tesz, míg a szemantikus emlékezetet azok az információk képezik, amelyeket az egyén a valóság tényeiből kivon. Erről lásd még: Igor Szmirnov: *Úton az irodalom elmélete felé*. In Helikon 1999/1–2., 109–150.
- 31 Bengi László: *Nyelv és közösség, irodalom és identitás. Kosztolányi Dezső identitásfelfogása kapcsán*.
- 32 Uo.
- 33 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 251.
- 34 Lásd még: Sigmund Freud: *A kísérteties*. 71.
- 35 Sigmund Freud: *Pszichoanalízis. IV. előadás*. In uő: *Pszichoanalízis*. Kriterion, Bukarest, 1977, 94.
- 36 Bengi László: *Nyelv és közösség, irodalom és identitás. Kosztolányi Dezső identitásfelfogása kapcsán*.
- 37 Benyovszky Krisztián: *Hajnaltájt*. In uő: *Rácsmustra. Regényes olvasónapló Kaffka Margittól Bodor Ádámgig*. Kalligram, Pozsony, 2001, 170.
- 38 Bengi László: *Nyelv és közösség, irodalom és identitás. Kosztolányi Dezső identitásfelfogása kapcsán*.
- 39 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 252.
- 40 Uo.
- 41 Csuday Csaba: *A fantasztikum mint határ, a határ mint fantasztikum. A fantasztikus elbeszélés néhány elméleti vonatkozása a latin-amerikai prózában*. In: *Alföld* 2011/2. 86.
- 42 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 252.
- 43 Uo. 252.
- 44 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 252.
- 45 Arany Zsuzsanna: „Mesevilágok” Henry James és Kosztolányi prózájában. In Kovács Árpád (szerk.): *A regény és a trópusok. Tanulmányok a második veszprémi regénykollokviumról*. Pannon Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanaszék 2005. szeptember 29. – október 1. Argumentum, Budapest, 2007, 322.
- 46 Brooke-Rose meg volt győződve arról, hogy Henry James regénye a nevelőnő neurotikus elméjének szüleménye, és nem rossz szellemek harca a nevelőnővel és a gyerekekkel. Lásd még: Christine Brook-Rose: *A Rhetoric of the Unreal. Studies in Narrative and Structure. Especially of the Fantastic*. Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- 47 Tzvetan Todorov: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. (ford. Gelléri Gábor), Napvilág, Budapest, 2002, 76.
- 48 Kosztolányi Dezső: *Lidérc*. 252.
- 49 Tzvetan Todorov: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. 76.
- 50 Csuday Csaba: *A fantasztikum mint határ, a határ mint fantasztikum. A fantasztikus elbeszélés néhány elméleti vonatkozása a latin-amerikai prózában*. 85.
- 51 Tzvetan Todorov: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. 41.